

*Наумова Т. М.,
доцент кафедри української мови та слов'янської філології
ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»*

ДІЄСЛІВНА КАТЕГОРІЯ В ОРИГІНАЛЬНИХ ТА ПЕРЕКЛАДНИХ ТЕКСТАХ ПОВІСТІ М. ГОГОЛЯ «ВЕЧОРИ НА ХУТОРІ БІЛЯ ДИКАНЬКИ»

Анотація. У статті досліджено дієслівні лексеми з повісті М. Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки» у перекладах Лесі Українки та Степана Васильченка. Запропоновано огляд останніх досліджень перекладів Миколи Гоголя українською мовою. З'ясовано семантико-стилістичні відмінності оригінальних та перекладних дієслівних компонентів. Особливо зазначено особливості відтворення в текстах перекладу дієслівних форм різними перекладачами. Розглянуто проблему особистістості перекладача в процесі творення перекладного тексту.

Ключові слова: дієслово, оригінал, переклад, семантика, сема.

Постановка проблеми. Будь-який художній текст багатозначний і через те твір може викликати різні, нерідко протилежні інтерпретації. Чим складнішим є текст для розуміння, тим більшими є можливості для його різних тлумачень.

Учені і дослідники з покоління в покоління розглядають однакові проблеми, але з різних поглядів. Це також стосується проблеми перекладу художніх творів іншою мовою, передачі мовних, етнографічних і культурологічних реалій.

З цього погляду творчість Миколи Гоголя є найбільш частим об'єктом дослідження. Особливу творчу проблему для перекладачів його творів являють національний колорит і самобутність. Проте твори М. Гоголя перекладалися і будуть перекладатися багатьма іншими мовами. Серед перекладачів М. Гоголя українською мовою такі метри перекладу, як: І. Франко, Леся Українка, Г. Косинка, А. Хуторян, М. Садовський (Тобілевич), М. Рильський. Цікавим є той факт, що на початку ХХІ ст. переклад М. Садовського творчо опрацював, а згодом перевидав Іван Малкович. Тоді ж з'явився і переклад «Тараса Бульби» в авторстві Василя Шкляра. Щодо останнього й досі не вщухають суперечки й нищівна критика з боку представників російської культури.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сьогодні вивченню перекладів творів Гоголя приділяється особлива увага, зокрема перекладам його творів українською. П'ять перекладів творів Миколи Гоголя українською мовою почали досліджувати ще на початку ХХ ст. Так, 1902 р. побачили світ бібліографії перекладів М. Гоголя українською І. Кревецького, Ю. Яворського, О. Маркова. Практик і теоретик перекладу Віктор Коптілов наголошував на тому, що «з одного боку, перекладачі мали зберегти свіжість і яскравість гоголівських мовних фарб, а з іншого – не допустити модернізації його стилю» [1, с. 164]. Широкий аналіз перекладів Миколи Гоголя в авторстві Івана Франка подавала Н. Арват (2008 р.). Науковець звертає увагу на проблеми якості перекладів, передачі авторської інтенції, збереження національного колориту, ступеня адаптації російського тексту до українського читача. З одного боку, літерато-

рів цікавить проблема денаціоналізованої душі письменника, з іншого – лінгвісти не полишають спроб проаналізувати мову його перекладних творів та оригінальних авторських текстів. Варто зазначити, що свого часу М. Петров у своїх «Очерках истории украинской литературы XIX столетия» стверджував, посилаючись на М. Максимовича, який приятелював із М. Гоголем і працював із ним над окремими науковими розвідками, що «Гоголь знал свое родное украинское нарѣчіе основательно и владѣлъ имъ въс овершенствѣ, и что онъ очень достаточно зналъ историю Малороссіи, языкъ и пѣсни ея народа и всю народную жизнь ея, и понималъ ихъ глубже и вѣрнѣе многихъ новѣйшихъ писателей малороссійскихъ» (1884 р.). Про наступність перекладацької традиції від Лесі Українки до М. Зерова писала свого часу Л. Зіневич. Проведений нею порівняльний аналіз перекладних текстів дозволив виокремити основні риси перекладацького стилю М. Зерова та прийоми відтворення в українському перекладі художньої своєрідності оригінальних текстів М. Гоголя (2009 р.). Питання ролі й значення перекладу І. Франком поеми М. Гоголя «Мертві душі» для української літератури досліджувала у своїх працях І. Гук (2017 р.). Формальні та формально-змістові трансформації на лексичному рівні в українському перекладі повісті М. Гоголя «Вій» аналізувала І. Литвин (2014 р.). Праця Н. Підмогильної, присвячена друку семитомного видання творів Миколи Гоголя українською мовою, розглядає питання стилістики пропонованих перекладів. Цікавою є думка автора щодо негативного ставлення російських учених до самого факту перекладу творів Миколи Гоголя українською, бо в такому разі «російські вчені аргіють заперечують найважливішу функцію перекладу – збагачення і розвиток зображально-виразових можливостей» мови перекладу. Відомі сьогодні переклади творів М. Гоголя демонструють досить високу якість, проте перед сучасними перекладачами постає перспектива «необхідності додаткової праці в цьому напрямі» (2016 р.).

Постановка завдання. Цікавість до творчої особистості Миколи Гоголя, до специфіки його мислення як людини, що виховувалась на зразках української культури, зумовлює актуальність пропонованої розвідки. Ставимо за мету проаналізувати варіанти перекладів дієслівних компонентів, їхню специфіку, з раних творів Миколи Гоголя, зокрема його «Вечеров на хуторі близ Диканьки», обравши для порівняння тексти Лесі Українки та Степана Васильченка. Маємо проаналізувати специфіку відтворення дієслівних форм в українських перекладах, рівень їх відповідності авторській інтенції.

Виклад основного матеріалу. Перші переклади творів Гоголя українською мовою публікувалися ще в 60–80-х рр. ХІХ ст. Це були повісті із циклу «Вечори на хуторі поблизу Диканьки». Хоч у названому циклі повістей багато україн-

ського (сюжети, образи, мовні елементи), сам переклад був складним, бо всі ці особливості чітко вимальовувалися на тлі російської літературної мови. Твори М. Гоголя стають відомі за межами імперії вже в першій половині XIX ст. І саме тоді критики і літератори почали обговорювати ті проблеми, які виникали в процесі перекладу гоголівських текстів іншою мовою.

Мову українських перекладів Миколи Гоголя ще не вивчено як слід, отже, на жаль, не маємо права стверджувати, що ми, українці, осягнули вже його поетику, збагнули секрети гоголівської творчості, його художній метод у сукупності з роздвоєною мовною свідомістю письменника. Адже ми говоримо про автора – за походженням вихідця із країни, мовою якої перекладаються його твори. Твори Миколи Гоголя свого часу перекладали українською Антін Хуторян, Іван Сенченко, Максим Рильський, Степан Васильченко, Остап Вишня. Але зачинателькою справи перекладів М. Гоголя була юна Леся Українка. Олекса Кундзіч наголошував на тому, що саме завдяки Лесі Українці гоголівські «Вечорниці» «стали надбанням української класичної літератури, і сьогодні вони повноцінні в сучасному розумінні, без будь-яких застережень і пільг на давність перекладу, цілком відповідають сучасній теорії перекладу, цілком адекватні гоголівським «Вечерам <...>» усіма ідейно-художніми якостями. Тобто це справжні твори Гоголя в матеріалі української мови» [2, с. 122–123]. Сам Микола Гоголь порівнював перекладача із «прозорою шибою» і вірив, що «перекладач втрачає свою особистість» [3, с. 188–191]. Проте зауважував, що в «перекладі найбільше слід триматися думки, а не слів, хоч вони й дуже звабливі» [3, с. 187].

Предметом нашого дослідження є проблема перекладацької інтерпретації дієслівних форм художнього тексту. Система граматичних категорій дієслова має широкі можливості варіативного використання, отже, стилістичного й емоційно-експресивного навантаження. Схожість стилістичного використання дієслівних категорій російської та української мов зумовлює використання спільних форм, проте не виключає можливості утворень, які мають розбіжності щодо своєї маркованості. У кожному окремому випадку варіанти перекладу дієслів становлять окрему проблему, яку перекладач вирішує залежно від свого чуття мови. Дієслово є дуже семантично й граматично розгалуженою системою і належить до виразних засобів художньої палітри не тільки письменників, а й перекладачів.

Різноманітністю форм та багатством їх використання в порівняльній стилістиці увагу дослідників привертає наказовий спосіб дієслова. Так, наприклад, гоголівський текст подає дієслово *царяпни* зі значенням раптової дії, яка втілена у формі наказового способу теперішнього часу: *Царяпни горщиком крыса, сама как-нибудь задень ногою кочергу – и божье упаси, и душа в пятках* [4]. У текстах перекладів відповідно *шкрябне об горщик пацюк* [5] – *дряпне об горщик миш* [6]. У перекладах фіксуємо зміну способу дієслова з наказового теперішнього часу на дійсний майбутнього. Така трансформація форми деякою мірою змінила й саму семантику перекладеного тексту: у М. Гоголя сам горщик, унаслідок того, що його чіпають, видає певні звуки, а от у Лесі Українки та С. Васильченка вони відбуваються внаслідок дії, спрямованої живою істотою (пацюк, миша) об горщик, і відповідно до цього перекладачі дібрали звуконаслідувальні слова.

Характерною особливістю, властивою повістям М. Гоголя, є поєднання в одному ряду високого і низького, комічного і сер-

йозного. Радісне і смішне в повісті «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» може різко обернутися зловісним, хвилюючим і трагічним. М. Гоголь часто використовував лексеми, значення яких читач може зрозуміти тільки з контексту: *в празник отхватает апостола* [4] – *у свято бувало так одпече апостола <...>* [5] – *в свято одчеше було апостола так <...>* [6]. Сучасні лексикографічні праці не містять словникових статей на лексеми *одпекти*, *одчесати*. Орієнтуючись на лексичне значення й образне семантичне вживання твірних слів, простежуємо мотивацію оказіональних утворень: *одпече* – *пекти* – 2. зневажл. Виготовляти що-небудь дуже швидко, у великій кількості. // Робити дуже швидко [7, с. 713]; *одчеше* – *чесати* – *Образно. 3. розм. Енергійно, з запалом що-небудь робити, діяти. // Легко й швидко, без зупинки читати що-небудь. [7, с. 1376]; *отхватает* – *отхватить*. 1. С силою оторвать, отрезать, откусить (разг.). 2. Приобрести, достать (о чём-нибудь хорошем; прост.). 3. Сделать что-нибудь быстро, ловко и т. п. (прост.) [8, с. 415]. Отже, і в російському варіанті (*отхватывает*) і в обох українських (*одпече*, *одчеше*) можемо виділити спільну сему «легко, швидко». Наявність в україномовних варіантах префікса *од-* визначає дійсний спосіб дії, а також актуалізує семантику її завершеності. Оскільки в контексті згадується ритуал читання «Діань апостолів», то читач із легкістю може визначити лексичне значення й семантику оказіоналізмів, які досить повно відтворюють оригінальну лексему *отхватывает*.

У своїх перекладах Леся Українка часто увиразнювала гоголівську семантику дієслів, використовуючи лексеми трохи іншого забарвлення, зокрема, урочистого: *чмокнул жену* [4] – *почоломкався з жінкою* [6] – *цмокнув жінку* [5]. На відміну від С. Васильченка, Леся Українка теж використовує розмовний варіант *почоломкався* (*чоломкатися*, розм. 1. Вітатися, здоровкатися з ким-небудь, міцно тиснучи руку або схилиючи голову в поклоні. 2. Цілувати один одного при зустрічі, прощанні і т. ін. [7, с. 1381]), проте ця лексема несе на собі відбиток урочистості, оскільки походить від старослов'янського *чоло*. Отже, вживаний у тексті Лесі Українки варіант перекладу, з одного боку, формує експресію піднесеності, поважності, а з іншого, в одному контексті з іменником *поросята* в значенні «близькі родичі» (*чмокнул жену и двух своих, как он сам называл, поросенков, из которых один был родной отец, хоть бы и наше брата*), активізує гумористичну експресію з відтінком іронії. Такої семантичної гри не спостерігаємо в текстах М. Гоголя та С. Васильченка.

Часто Леся Українка у своїх перекладах майстерно відтворює основну семантику оригінального дієслова. Так, наприклад, оригінальний текст *поднял такую за собою пыль* перекладач відтворює як *зняв за собою таку куряву*. Тексти М. Гоголя і Лесі Українки репрезентують дієслова, спільною семою для яких є поняття «нагору»: *поднял пыль / зняв куряву*. Натомість Степан Васильченко той самий сегмент тексту перекладає *збив за собою таку куряву*. Лексикографічні праці не фіксують прямого вживання наведених лексем зі словом *курява*. У перекладі С. Васильченка дієслово *збити* має образне значення і вживання, його варіант перекладу являє собою приклад доцільного використання лексеми *збивати* в поєднанні з іменником *курява*. Усі інші дібрані лексеми (рос. *поднял*, укр. *зняв*) виявляють своє значення тільки в контексті, який додатково експлікує їхню внутрішню форму зі значенням «підняти нагору».

У перекладах Степана Васильченка трапляються випадки гумористичного потрактування гоголівського тексту. Перекладацький варіант рівнозначний російському, але він більш емоційний і відповідає гоголівській гумористичній манері письма. Так, наприклад, у М. Гоголя – *всё ещё дремало, протянувшись на земле*, С. Васильченко перекладає як *всі куняли, порозлягавшись на землі*. Варіант перекладу лексеми *дремало* із трансформацією числа (у російському варіанті – однина, середній рід, у перекладі С. Васильченка – множина – *Т. Н.*), з одного боку, спрощує естетичне сприйняття, оскільки займенник *всі* в значенні множини містить пряму вказівку на живих істот, на відміну від текстів М. Гоголя і Лесі Українки (*всё дримало, простягнувшись на землі*), де форма середнього роду і відповідна семантика однини створює відчуття таємничості змалюваної картини. Проте внутрішня форма лексеми *куняти* виявляє легкий іронічний відтінок описуваної ситуації, увиразненої лексемою *порозлягавшись*. З наведених варіантів перекладу слова *протянувшись* яскравішою семантикою й експресією відзначається варіант *порозлягавшись*, оскільки декодує в тексті сему «недбало», відсутню в перекладі Лесі Українки. Про те, що ярмаркові люди справді лежали недбало, дізнаємось із попереднього контексту, зокрема, з опису самого ярмарку, де було дуже багато людей, *що аж у очах рябіє* [5].

Творчість перекладацького пошуку, обов'язково урахування авторського бачення зображуваної ситуації, спостерігаємо в змалюванні картини відпочинку на ярмарку. Вільне володіння перекладачами формою і змістом у добірї варіантів перекладу дієслівних лексем яскраво виявилось в такому уривку: *на самой дорожє раскинул ноги бородач-москаль* [4] – *на самому шляху розкидав ноги бородач-москаль* [5] – *на самісінкій дорожї простяг свої ноги бородачий москаль* [6]. М. Гоголь дещо змінює семантику дієслівних форм *протянуть* й *раскинуть* (пор. *всё ещё дремало, протянувшись на земле*). Це спостерігаємо й у перекладі С. Васильченка. Якщо в попередньо описаному прикладі він вживає лексему *порозлягавшись* із семантикою недбалості, то в останньому – повністю відтворює стиль і експресивність оригінального тексту, акцентуючи увагу читача на «вольностях» поведінки бородачоскаля, що невимушено розкидав ноги на самій дорожї. Леся Українка залишає використане раніше дієслово *простяг*, через що певною мірою нівелює експресію невимушеності змалюваної М. Гоголем сцени відпочинку.

Леся Українка і Степан Васильченко під час перекладу гоголівського тексту завжди орієнтовані на конкретну мовну ситуацію і контекст вживання окремого дієслова. Приклади творчого підходу Лесі Українки до перекладу суті того чи іншого контексту численні. Вони свідчать про передачу духу повісті різними художньо-образотворчими засобами української мови. Еквівалентні українські паралелі настільки ж виразні, як і російські. Аналіз варіантів перекладу Лесею Українкою «Вечорів» ще раз підтверджує той факт, що вона не боялася експериментувати, й часто її тексти виявлялися більш колоритними, ніж тексти перекладеного нею автора. Дозволимо собі зробити припущення, що саме юний вік перекладачки прибрав усі кордони її внутрішнього цензора й дозволив творчому генію Лесі рухатися у вільному напрямі. Так, Леся Українка більш точно і вдало відтворює семантику оригінального тексту *как пустится в пляс – як ушква-*

рить. Словник української мови подає *ушкварити*, розм. 1. Зробити що-небудь енергійно, спритно. // Заграти затанцювати і т. ін. швидко, енергійно, старанно [7, с. 1311]. Отже, дієслово *ушкварити* відзначається експресією енергійності, веселості. До його семантичного поля входить також лексема *танцювати*, що підтверджується і словником через наявність у синонімічному ряді опосередкованої лексеми *утнути*: *ушкварити – утнути – танцювати* [9, т. 2, с. 726].

Микола Гоголь дуже тонко відчував порухи української душі, тому в описах побуту українців письменник добирив лексеми не тільки експресивно-емотивного напрямку, він намагався увиразнити текст словами-поетизмами: *Да вєдь как пустится: ноги отплясывают, словно веретено в бабьих руках; что вихорь, дернет рукою по всем струнам бандуры и тут же, подпершись в боки, несется вприсядку; зальется песней – душа гуляет!..* До лексико-семантичного поля «танцювати» у М. Гоголя входить дієслівна лексема *отплясать – ноги отплясывают*. Степан Васильченко перекладає відповідно *ноги витанцьовують* (*витанцьовувати*, розм. 1. Танцювати з запалом, з натхненням або довго [7, с. 114]): *<...> та як піде: ноги витанцьовують, як веретено в бабьих руках; по струнах ударить – струни на бандурі, як вихор зашумлять; сам у боки, навприсядки; а як заспіває – душа гуляє!..* Переклад Лесі Українки подає лексему *витають* (*ноги витають*), ширшого емоційного і стилістичного колориту, бо лексема *витають* в конкретному текстовому сегменті найперше характеризується оцінною функцією відповідно до типу персонажів і контекстної ситуації – *<...> та ще як ушкварить: ноги витають, мов те веретено в баб'ячих руках*. У Тлумачному словнику *витають* подається як «2. Грати або виконувати з запалом (перев. музичні твори, танці)» [7, с. 115]. Отже, до семантичного поля поняття «танцювати» лексема *витають* входить опосередковано, лише як один із компонентів лексичної структури.

Співочу українську натуру Микола Гоголь змалював одним, але дуже характерним словосполученням – *зальется песней*. У М. Гоголя дієслово *зальется*, окрім семи «співати», додатково «навантажується» семантикою майстерності, урочистості виконання співу – *залить*. 1. Начать петь или издавать какие-нибудь звуки длительно, с переливами [8, с. 181]. Поетична окраса слова *зальется* в російській культурі представлена словосполученнями з орудним відмінком порівняння типу *заливается соловьём*. Степан Васильченко дещо спрощує естетику гоголівського тексту (*зальется – заспіває*) і переносить експресивність цього дієслівного словосполучення у фразеологізм *душа гуляє*. Відповідно до тексту оригіналу звучить переклад і Лесі Українки (*утне пісні – гуляє душа!..*), проте тут актуалізується експресивна семантика поняття «робити щось дуже майстерно» [7, с. 1307]. Це дещо зменшує поетичний колорит гоголівського оригіналу, але збільшує позитивну експресію словосполучення. Загалом, обидва переклади досить повно й адекватно передають особливості дієслівних структур оригінального тексту.

Висновки. Аналіз мови творів Миколи Гоголя і відтворення її в українських перекладах ускладнюється двомовністю письменника, що було причиною змішування в його творчій системі різних елементів російської мови з українськими мовними формами. Розглянутий матеріал показав, що обидва переклади повно й адекватно передають особливості

дієслівного складу оригіналу. Відзначено такі основні засоби передачі дієслів у текстах-перекладах: більшість російських дієслівних лексем відтворено словами, значення яких в обох мовах цілком або частково збігається, до того ж часто збігається і граматична структура; дієслівні еквіваленти здебільшого адекватно передають відтінки значення і стилістичне забарвлення російського оригіналу; інколи російські дієслова передаються в українському тексті описово, що зумовлюється естетичною настановою перекладача; основне значення російських дієслів передається зазвичай досить точно, що ж до їхніх конотативних відтінків, стилістичного забарвлення, то вони в перекладі зберігаються не завжди.

Література:

1. Коптилов В. Переводы с русского. *Мастерство перевода*. Вып. 9. Москва : Советский писатель, 1973. С. 153–170.
2. Кундзіч О. Творчі проблеми перекладу. Київ : Дніпро, 1973. С. 122–123.
3. Русские писатели о переводе (XVIII – XX вв.). Ленинград : Советский писатель. 1960. С. 188 – 191.
4. Гоголь Н. Сочинения: в 2 т. Т. 1. Москва : Худ. лит., 1965. С. 84–95.
5. Васильченко С. Твори: у 3 т. Т. 3. Київ, 1974. 245 с.
6. Українка Леся. Зібрання творів: у 20 т. Т. 7. Прозові твори. Перекладна проза. Київ : Наукова думка, 1976. С. 480–490.
7. Великий плумачний словник сучасної української мови. Київ ; Ірпінь : Перун. 2001. 1440 с.
8. Ожегов С. Словарь русского языка. Москва : Рус. яз., 1990. 921 с.
9. Словник синонімів української мови: у 2 т. / А. Бурячок та ін. Київ : Наукова думка, 1999–2000.

Наумова Т. М. Глагольная категория в оригинальных и переводных текстах повести Н. Гоголя «Вечера на хуторе близ Диканьки»

Аннотация. В статье исследованы глагольные лексемы из повести Н. Гоголя «Вечера на хуторе близ Диканьки» в переводах Леси Украинки и Степана Васильченко. Предложен обзор последних исследований переводов Николая Гоголя на украинский язык. Выяснены семантико-стилистические различия оригинальных и переводных глагольных компонентов. Отдельно отмечены особенности воспроизведения в текстах перевода глагольных форм разными переводчиками. Рассмотрена проблема личности переводчика в процессе создания переводимого текста.

Ключевые слова: глагол, оригинал, перевод, семантика, сема.

Naumova T. Verbal category in original and translated texts of story of M. Gogol's "Evenings in the farm near Dikanka village"

Summary. The article examines the verbal lexemes from the story of M. Gogol's "Evenings in the farm near Dikanka village" in the translations of Lesja Ukrainka and Stepan Vasilchenko. A review of recent research on the translation of M. Gogol into Ukrainian has been proposed. The semantic and stylistic differences of the original and translated verbal components have been clarified. Separately noted features of reproduction in the texts of the translation of verb forms by different translators. The problem of the personality of the translator in the process of creating the translated text is considered.

Key words: verb, original, translation, semantics, sema.